

Nyare rättspraxis till Bryssel- och Luganokonventionerna samt Bryssel I-förordningen

Av professor emeritus LENNART PÅLSSON

1. Inledning

Denna uppsats utgör en fortsättning på tidigare lämnade redogörelser, senast i SvJT 2005 s. 1095. Den omfattar rättsfall som har avgjorts eller blivit tillgängliga fr.o.m. juli månad 2005 t.o.m. juni månad 2006 (jänte ett något äldre fall som av förbiseende inte beaktats i närmast föregående redogörelse) och som rör dels EG-domstolens (GD:s) tolkning av Brysselkonventionen och Bryssel I-förordningen, dels svenska domstolars tillämpning av samma instrument jänte Luganokonventionen. Det bör påpekas att det stora flertalet av GD avgjorda fall hänför sig till Brysselkonventionen men att dessa avgöranden i allmänhet är av intresse också för tolkningen av motsvarande bestämmelser i förordningen. Det gäller även de avgöranden som har meddelats under den nu aktuella perioden.

Min egen bok "Brysselkonventionen, Luganokonventionen och Bryssel I-förordningen" (2002) citeras som *Pålsson 2002*. I övrigt får jag beträffande citeringssätt m.m. hänvisa till vad som anförs i SvJT 2004 s. 34–35.

2. Vissa allmänna gemenskapsrättsliga spörsmål

2.1 Gemenskapens traktatkompetens

En konvention avsedd att ersätta den nuvarande Luganokonventionen har länge varit planerad. Syftet är att Luganokonventionen härigenom skall anpassas till den mellan EU:s medlemsstater numera gällande Bryssel I-förordningen. Att den tilltänkta nya konventionen ännu inte har kommit till stånd beror främst på oenighet mellan EU:s medlemsstater om vem som skall vara part på EG-sidan: gemenskapen ensam eller gemenskapen tillsammans med medlemsstaterna?

För att få denna kompetensfråga löst har EU:s råd med stöd av art. 300.6 i EG-fördraget beslutat inhämta GD:s yttrande om frågan huruvida gemenskapen har exklusiv eller en med medlemsstaterna delad behörighet att ingå den nya konventionen. Det begärda yttrandet har nu avgetts av GD i plenum, se *yttrande 1/03* av den 7 februari 2006.¹

I sin utförliga motivering utgick GD från sina tidigare avgöranden angående EG:s traktatkompetens i det klassiska s.k. *AETR*-målet² och

¹ REG 2006 s. I-1145.

² Mål 22/70, *Commission v. Council* [1971] ECR 263 (REG spec.utg., vol. I s. 551).

dess efterföljare. GD fann att den tilltänkta nya konventionen — såväl dess behörighetsregler som dess regler om erkännande av domar — kunde ”inverka på” tillämpningen av gemenskapens eget regelverk, dvs. i detta sammanhang Bryssel I-förordningen. I domen pekar GD i detalj på hur en sådan ”inverkan” kunde komma att manifesteras sig. Att närmare redogöra härför synes dock inte vara påkallat i detta sammanhang. Slutsatsen blev i alla händelser att kompetensen att ingå den tilltänkta efterföljaren till Luganokonventionen exklusivt tillkom gemenskapen.

I och med detta avgörande och då några större kontroverser angående det sakliga innehållet i den blivande nya konventionen inte tycks råda, ligger vägen av allt att döma öppen för att denna konvention kan komma till stånd inom en snar framtid.

Även om GD:s avgörande i princip är begränsat till Luganokonventionens efterföljare, torde man kunna utgå från att även bilaterala konventioner med tredje land som innehåller generella regler om domstols behörighet och/eller om erkännande och verkställighet av domar faller under exklusiv gemenskapskompetens.³

2.2 Betydelsen av samarbetsprincipen i art. 10 i EG-fördraget

I fallet *Kapferer*⁴ förde en i Österrike bosatt konsument (K) talan vid österrikisk domstol mot ett tyskt postorderbolag (S & S) under påstående att S & S hade gett K ett vilseledande löfte om vinst i syfte att förmå K att beställa varor från S & S. Svaranden gjorde behörighetsinvändning, men den österrikiska domstolen (en Bezirksgericht) ogillade invändningen och fann sig vara behörig med stöd av bestämmelserna i art. 15 och 16 i Bryssel I-förordningen. Det beslutet vann laga kraft. I själva saken ogillade domstolen K:s talan. Sedan K överklagat domen till en Landesgericht, fann denna domstol det vara osäkert om den dömande Bezirksgericht haft internationell behörighet och beslöt ställa ett antal frågor härom till GD. Först och främst ville den hänskjutande Landesgericht dock få veta huruvida den i art. 10 i EG-fördraget nedlagda samarbetsprincipen medför skyldighet för en nationell domstol att (under vissa förutsättningar) ompröva och upphäva ett lagakraftvunnet domstolsavgörande om det framgår att avgörandet strider mot EG-rätten. Denna fråga ställdes mot bakgrund av GD:s dom i fallet *Kühne & Heitz*,⁵ som gällde omprövning av ett lagakraftvunnet förvaltningsbeslut.

I sitt svar påpekade GD att principen om rättskraft har stor betydelse såväl i EG-rätten som i de nationella rättsordningarna. För att säkerställa stabila rättsförhållanden och en god rättskipning är det enligt GD viktigt att domstolsavgöranden som vunnit laga kraft efter det att tillgängliga rättsmedel har uttömts eller fristerna för anlitande av

³ Jfr Pålsson 2002 s. 70.

⁴ Mål C-234/04, *Kapferer*, REG 2006 s. I-2585.

⁵ Mål C-453/00, *Kühne & Heitz*, REG 2004 s. I-837.

dem har löpt ut inte längre kan angripas.⁶ EG-rätten medför därför inte någon skyldighet för en nationell domstol att åsidosätta nationella processregler av innebörd att ett avgörande har vunnit laga kraft, även om det på så sätt skulle kunna undgå att avgörandet kommer i konflikt med EG-rätten.⁷ På anförda skäl fann GD att denna bedömning inte heller stred mot dess dom i fallet *Kühne & Heitz*.

Med hänsyn bland annat till det svar som sålunda lämnats i denna del fann GD sig inte behöva gå in på övriga av den hänskjutande domstolen ställda frågor.

3. Behörighetsreglerna

3.1 *Forum solutionis* för avtalsrättsliga tvister (art. 5.1 i konventionen)

I det svenska rättsfallet *NJA 2005 s. 586* yrkade käranden (AS) att svaranden, ett bolag med hemvist i Danmark (Rambøll), skulle förpliktas utge ett belopp till honom. Grunden för käromålet var en påstådd överenskommelse mellan parterna av innebörd att Rambøll skulle betala ersättning till AS för vissa av AS vidtagna åtgärder. Till stöd för den svenska domstolens behörighet åberopade AS regeln om uppfyllelseortens forum i art. 5.1 i Brysselkonventionen. Rambølls förpliktelse skulle nämligen fullgöras där AS hade sitt hemvist, vilket var inom domstolens jurisdiktionsområde.

Rambøll gjorde behörighetsinvändning och hävdade att något avtal inte hade ingåtts mellan parterna och att den förda talan därför inte gällde avtal i den mening som avses i art. 5.1 i konventionen. I denna situation uppkom det problem som är känt under beteckningen *dubbelevanta rättsfakta*, dvs. att käranden som grund för domstolens behörighet åberopar en omständighet (här: avtalet mellan parterna) som tillika är av omedelbar betydelse för bedömningen av målet i sak och vars existens bestrids av svaranden. Behöver käranden i sådana fall redan på det stadium då behörighetsfrågan prövas styrka eller åtminstone göra sannolikt att denna omständighet (avtalet) föreligger? Eller är kärandens blotta påstående om omständigheten i fråga i princip tillräckligt på detta stadium?

Vid sin prövning av detta spørsmål kom HD först in på GD:s tolkningsavgörande i fallet *Effer*.⁸ Av det rättsfallet framgår visserligen att art. 5.1 kan åberopas även när existensen av det avtal som käranden grundar sitt anspråk på är omtvistat mellan parterna. Svarandens nakna bestridande av avtalets existens är således inte tillräckligt för att utesluta behörighet enligt art. 5. Däremot är rättsfallet mycket svårtolkat när det gäller frågan om några beviskrav, och i så fall vilka, för att avtal ingåtts i detta sammanhang skall ställas på käranden. HD

⁶ GD hänvisade här till sin tidigare dom i målet C-224/01, Köbler, REG 2003 s. I-10239, punkt 38.

⁷ För ett liknande resonemang se målet C-126/97, *Eco Swiss*, REG 1999 s. I-3055, punkterna 46 och 47.

⁸ Mål 38/81, *Effer* [1982] ECR 825.

kom, väl med rätta, fram till att GD inte tagit ställning härtill i sitt avgörande i *Effer*.

Vidare diskuterade HD fallet *Shevill*,⁹ som kretsade kring art. 5.3 i konventionen angående behörighet i mål om utomobligatoriskt skadestånd. Där ställde den hänskjutande nationella domstolen bland annat frågan vilka bestämmelser om förfarandet och om bevisning som skall tillämpas när domstolen prövar sin behörighet. GD:s svar gick ut på att sådana frågor inte regleras i konventionen utan får avgöras enligt tillämpliga regler i nationell rätt, förutsatt att en sådan tillämpning inte äventyrar konventionens avsedda effekt. Härav drog HD slutsatsen att frågor om bevismedel och beviskrav för att avtal har träffats faller utanför konventionens tillämpningsområde och därmed inte skall besvaras genom en tolkning av konventionen. Däremot ankommer det på den nationella domstolen att vid prövningen av sin behörighet se till att en tillämpning av de nationella reglerna vad gäller beviskravet inte undergräver konventionens avsedda effekt. En konsekvens av den sålunda intagna ståndpunkten var att HD avslog ett av Rambøll framställt yrkande att förhandsavgörande angående tolkningen av art. 5.1 i konventionen skulle inhämtas från GD.

Vilken nationell lags regler var tillämpliga i fråga om beviskravet för att det påstådda avtalet hade ingåtts? Det skulle avgöras med ledning av Romkonventionen om tillämplig lag för avtalsförpliktelser. Av art. 4.2 i den konventionen följde att svensk lag skulle presumeras vara tillämplig på avtalet. Då avtalet hade sin närmaste anknytning till Sverige, saknades anledning att frångå presumptionen.

Vid sin prövning inom ramen för svensk rätt fann HD av i beslutet angivna ändamålsskäl och processekonomiska skäl det vara rimligt att domstolen, när förekomsten av det av käranden påstådda avtalet bestrids, godtar de omständigheter käranden åberopar till stöd för att avtal har ingåtts utan några krav på bevisning härom. En förutsättning är dock att det inte redan av vad käranden anfört eller av andra skäl är uppenbart att påståendet om att avtal träffats saknar grund. Så förhöll det sig inte i förevarande fall.

Slutligen återstod spørsmålet huruvida den av HD formulerade regeln för behandlingen av dubbelrelevanta rättsfakta kunde anses undergräva konventionens avsedda effekt. Härvid pekade HD på den möjligheten att en domstol som har godtagit kärandens uppgift om ett ingånget avtal och därför funnit sig behörig senare vid sin prövning av själva saken kommer fram till att avtalet inte existerade och därför ogillar talan i stället för att avvisa den. Detta skulle kunna anses innebära att saken har undandragits prövning av den domstol som rätteligen varit behörig att avgöra den. På närmare anförda skäl fann HD dock att detta inte kunde sägas undergräva konventionens avsedda effekt. Slutet blev därför att den svenska domstolen var behörig.

⁹ Mål C-68/93, *Shevill*, REG 1995 s. I-415.

Frågor om behandlingen av dubbelrelevanta rättsfakta har varit uppe till bedömning i några tidigare svenska rättsfall¹⁰ men utan att diskuteras på långt när lika ingående som i HD:s avgörande. Närmare om hithörande spörsmål se Pålsson i SvJT 1999 s. 315–329.

Tolkningen av art. 5.1 (jämte art. 5.3) har också varit föremål för GD:s bedömning, nämligen i fallet *Engler*¹¹. Det fallet är dock i första hand av intresse såvitt avser konsumentavtal och behandlas nedan i avsnitt 3.3.

3.2 *Gemensamt forum för flera svarande (art. 6.1 i förordningen)*

I det svenska rättsfallet *NJA 2005 s. 652* förde Mærsk Sverige AB (Mærsk) vid Stockholms tingsrätt talan dels mot det svenska Tullverket, dels mot ett italienskt bolag (Fila) med krav på betalning av ett belopp. Till stöd för käromålet anförde Mærsk i korthet följande omständigheter:

Mærsk hade på uppdrag av ett bolag transporterat ett parti skor i containrar från Kina till Göteborg. Omdirigering av godset beordrades till Italien. Sedan godset anlant till Göteborg och Mærsk tagit det i förvar, gjorde Mærsk därför anmälan till Tullverket om transitering och återexport av containrarna. Därefter ansökte Fila med stöd av en EG-förordning i fråga om varor som misstänks vara varumärkesförfalskade¹² att Tullverket skulle agera beträffande godset för att tillvarata Filas rättigheter såvitt avsåg dess registrerade varumärke. Tullverket biföll Filas ansökan och beslöt att hålla kvar containrarna med godset, vilket därefter lagrades på bekostnad av Mærsk. Då Mærsk genom Filas ansökan och Tullverkets beslut tvingats att svara för förvaringen, var svarandena enligt Mærsk mening skyldiga att ersätta Mærsk för kostnaderna härför.

Stockholms tingsrätt var ostridigt behörig att pröva den mot Tullverket förda talan. Var domstolen också behörig att pröva den mot Fila, som hade hemvist i Italien, väckta talan? Som grund för sådan behörighet åberopade Mærsk art. 6.1 i Bryssel I-förordningen. Enligt denna bestämmelse kan talan mot den som har hemvist i en medlemsstat och som är en av flera svarande, väckas vid domstol där någon av svarandena har hemvist, förutsatt att det finns ett tillräckligt nära samband mellan käromålen för att en gemensam handläggning och dom skall vara påkallad för att undvika att oförenliga domar meddelas som en följd av att käromålen prövas i olika rättegångar.

HD fann det klarlagt att de båda käromålen grundade sig på väsentligen samma faktiska omständigheter samt att det också fanns ett

¹⁰ AD 1995 nr 120 samt ND 1994 s. 22 (Svea hovrätt) och RH 1997:96 (Hovrätten över Skåne och Blekinge). Det förstnämnda fallet hänför sig till autonom svensk rätt, de båda sistnämnda till art. 5.1 i Luganokonventionen.

¹¹ Mål C-27/02, *Engler*, REG 2005 s. I-481.

¹² Council Regulation (EC) No. 3295/94 of 22 December 1994 laying down measures to prohibit the release for free circulation, export, re-export or entry for a suspensive procedure of counterfeit and pirated goods, OJ 1994 L 341/8.

nära samband mellan de rättsliga grunderna för dem.¹³ Vidare var sambandet sådant att en gemensam handläggning och dom var påkallad för att undvika risken att oförenliga domar meddelades som en följd av att käromålen prövades i olika rättegångar. Ty det kunde i så fall inträffa att båda de aktuella käromålen ogillades på den grunden att ersättningskyldighet ålåg den andra av de instämnda svarandena. Sådana domar måste anses oförenliga med varandra i den mening som avses i art. 6.1 i förordningen. På grund härav och då inget annat hinder förelåg, skulle Stockholms tingsrätt anses behörig.

Begreppet "käromål som har samband med varandra" figurerar också i de bestämmelser om konnexitet mellan olika käromål som finns i art. 28 och definieras där på samma sätt som i art. 6.1. I det sammanhanget har begreppet i GD:s praxis getts en extensiv tolkning.¹⁴ Bör en sådan tolkning anläggas också när det gäller art. 6.1?¹⁵ Eller bör begreppet snarare tolkas restriktivt på samma sätt som den bestämmelse om hinder för erkännande av en utländsk dom på grund av oförenlighet med en i forulandet meddelad dom som finns i art. 34.3 i förordningen?¹⁶ Till stöd för den ståndpunkten kan anföras att alla behörighetsregler i förordningen som innefattar undantag från huvudregeln i art. 2 i princip bör ges en restriktiv tolkning. Denna uppfattning synes även GD ha gett uttryck för i sin tolkningspraxis till den motsvarande bestämmelse som finns i art. 6.1 i Brysselkonventionen.¹⁷ Å andra sidan innebär denna praxis knappast att art. 6.1 i förordningen skall tolkas lika restriktivt som art. 34.3.¹⁸

HD gav sig inte in i diskussion av dessa tämligen intrikata spörsmål.¹⁹ Kanske ansåg HD det vara klart att förevarande fall omfattades av art. 6.1 även vid en restriktiv tolkning av bestämmelsen. Det är i så fall en uppfattning som det svårligen kan resas någon gensaga mot.

3.3 *Fora för konsumenttvister (art. 13–15 i konventionen)*

I fallet *Engler*²⁰ hade en person (E) med hemvist i Österrike under sin hemadress tagit emot en försändelse från ett tyskt bolag (Versand) som sålde varor genom postorder. Försändelsen innehöll dels

¹³ Jfr HD:s tidigare avgörande i NJA 2001 s. 386, som avsåg art. 6.1 i Luganokonventionen.

¹⁴ Se målet C-406/92, Taty [1994] ECR I-5439, som knyter sig till bestämmelsernas föregångare i art. 22 i Brysselkonventionen.

¹⁵ Från svensk rättspraxis kan antecknas fallet RH 2001:81 (Svea hovrätt), där den ställda frågan i princip synes ha besvarats jakande.

¹⁶ Om tolkningen av denna bestämmelse se målet 145/86, Hoffmann [1988] ECR 645. Det avgörandet avser motsvarande bestämmelse, art. 27.3, i Brysselkonventionen.

¹⁷ Se målen 189/87, Kalfelis [1988] ECR 5565 (REG spec.utg., vol. IX s. 729), och C-51/97, Réunion européenne, REG 1998 s. I-6511. Likaså det svenska rättsfallet NJA 2001 s. 386.

¹⁸ Jfr från svensk rättspraxis (angående art. 6.1 i Luganokonventionen) NJA 2001 s. 386.

¹⁹ Däremot anställde Svea hovrätt i sitt beslut i målet vissa sådana överväganden. Se också Pålsson i SvJT 2002 s. 696–697.

²⁰ Mål C-27/02, Engler, REG 2005 s. I-481.

ett ”utbetalningsbesked”, dels en katalog över varor som salufördes av Versand. Med katalogen följde en ”icke-bindande beställningskupong”. ”Utbetalningsbeskedets” utformning och innehåll var sådant att E fick intrycket att hon hade vunnit ett belopp i ett av Versand anordnat lotteri. E trodde att den enda förutsättningen var att E ”redan samma dag” returnerade beskedet till företaget, vilket E gjorde. Versand vägrade emellertid att betala ut vinsten.

E väckte då talan mot Versand vid österrikisk domstol och yrkade att Versand skulle förpliktas betala ut beloppet i fråga (jämte ersättning för kostnader och utlägg). Enligt E rörde det sig om en talan som avsåg avtal, eftersom Versand genom sitt löfte om vinst hade försökt förmå E att ingå avtal om köp av varor från företaget. Talan grundades också på andra omständigheter, vilka här inte behöver relateras. Sedan Versand gjort behörighetsinvändning, beslöt den österrikiska domstolen att ställa några frågor till GD. Det första spørsmålet var huruvida en talan av det slag som E förde i målet utgjorde en talan angående ett konsumentavtal i den mening som avses i art. 13.I.3 i Brysselkonventionen.

Enligt GD:s mening var inte alla förutsättningar för tillämpning av nämnda bestämmelse uppfyllda. Klart var visserligen att E hade handlat som konsument. Det var också klart att Versand i sin marknadsföring hade riktat sig till E på det sätt som avses i art. 13.I.3 a) i konventionen genom att skicka ett personligt meddelande till E med löfte om utbetalning av en vinst och samtidigt översända en katalog med tillhörande beställningssedel, i vilken Versands varor bjöds ut till försäljning, uppenbarligen i syfte att förmå E att acceptera företagets erbjudande. Emellertid hade Versands åtgärder inte resulterat i att ett sådant avtal som avses i den aktuella bestämmelsen ingåtts mellan parterna. Därmed var det klarlagt att utbetalningen av den förespeglade vinsten inte var beroende av att E beställde varor från Versand och att E faktiskt inte hade beställt några varor.

Under sådana omständigheter kunde en talan som den som väckts av E inte anses gälla avtal i den mening som avses i art. 13.I.3. Härvidlade GD stor vikt vid sin i fast rättspraxis intagna ståndpunkt att de särskilda regler om behörigheten i konsumenttvister som finns i art. 13–15 i konventionen skall tolkas restriktivt, eftersom de utgör undantag från den allmänna principen i art. 2 att talan skall väckas vid domstol i den konventionsstat där svaranden har hemvist.²¹

I ett tidigare snarlikt fall, *Gabriel*,²² hade GD däremot funnit de i art. 13.I.3 angivna förutsättningarna vara uppfyllda. Det fallet skiljer sig dock från det här kommenterade på så sätt att konsumenten där var

²¹ Jfr Pålsson 2002 s. 148 med hänvisningar. För nyare avgöranden som bekräftar principen se målen C-168/02, Kronhofer, REG 2004 s. I-6009, punkterna 12–14, och C-464/01, Gruber, REG 2005 s. I-439, punkterna 32–33, kommenterat av Pålsson i SvJT 2005 s. 1102–1103.

²² Mål C-96/00, Gabriel, REG 2002 s. I-6367, kommenterat av Pålsson i SvJT 2004 s. 49–50.

tvungen att beställa varor innan han tilläts delta i säljarens lotteri och kunde ta del av den förespeglade vinsten. Någon motsättning finns därför inte mellan de båda avgörandena.

Fallet *Engler* gav i ett andra steg upphov till frågan huruvida en talan som den i målet aktuella rörde avtal i den mening som avses i art. 5.1 i konventionen. I den delen uttalade GD att det redan av bestämmelsens lydelse framgår att det för dess tillämplighet inte krävs att något avtal har slutits²³ samt att bestämmelsen är tillämplig även om parterna tvistar om existensen av det avtal som ligger till grund för talan.²⁴ GD fann sig därför kunna konstatera att uttrycket "talan som avser avtal" i art. 5.1 *inte* har tolkats restriktivt av domstolen.²⁵ Det förhållandet att målet inte rörde ett avtal i den mening som avses i art. 13.I hindrade därför i och för sig inte att talan likväl ansågs som avtalsrättslig i den mening som avses i art. 5.1.

Vid bedömningen huruvida så var fallet i det aktuella målet fann GD, i anknytning till sin tidigare praxis, att det måste föreligga en rättslig förpliktelse som en part frivilligt har åtagit sig gentemot en annan person och att kärandens talan grundas på denna förpliktelse.²⁶ På anförda skäl kom GD till slutsatsen att dessa villkor var uppfyllda i ett mål som det här aktuella, vilket följaktligen omfattades av art. 5.1 i konventionen.

Från E:s synpunkt torde GD:s bedömningar inte ha tett sig särskilt tillfredsställande. Ty medan det är klart att österrikisk domstol enligt art. 14.I i konventionen skulle ha varit behörig att pröva E:s talan, om tvisten befunnits röra ett konsumentavtal enligt art. 13.I, ter det sig inte särskilt sannolikt att någon österrikisk domstol skulle vara behörig med tillämpning av art. 5.1.

Troligt, om än inte alldeles givet, är att bedömningen av fallet *Engler* skulle bli densamma med tillämpning av de bestämmelser om forum för konsumenttvister som numera finns i art. 15 i Bryssel I-förordningen.²⁷

Slutligen skall nämnas att målet gav upphov även till ett tredje spørsmål, nämligen om en talan som den som fördes i målet kunde anses röra skadestånd utanför avtalsförhållanden i den mening som avses i art. 5.3 i konventionen. I den delen erinrade GD om sin fasta rättspraxis av innebörd att art. 5.3 är subsidiär i förhållande till art. 5.1 i den meningen att den omfattar (endast) fall där det gentemot svaranden görs gällande ett ansvar som inte är hänförligt till ett avtal en-

²³ Jfr målet C-334/00, Tacconi, REG 2002 s. I-7357, punkt 22. Det fallet kommenteras av Pålsson i SvJT 2004 s. 40–41.

²⁴ Se målet 38/81, Effer [1982] ECR 825, punkterna 7 och 8.

²⁵ Det finns dock åtskilliga fall där GD har uttalat sig för en i princip restriktiv tolkning bland annat av art. 5.1. Se Pålsson 2002 s. 94 med hänvisningar.

²⁶ Se från tidigare praxis bland annat Tacconi-målet (ovan not 23), punkterna 22 och 23, samt mål C-26/91, Handte [1992] ECR I-3967 (REG spec.utg., vol. XII s. 137), punkt 15, mål C-51/97, Réunion européenne, REG 1998 s. I-6511, punkt 17, och mål C-265/02, Frahuil, REG 2004 s. I-1543, punkt 24.

²⁷ Jfr Lorenz/Unberath i IPRax 2005 s. 219, särskilt s. 222–223.

ligt art. 5.1.²⁸ Då art. 5.1 befunnits vara tillämplig i ett fall som detta, kunde det inte komma i fråga att tillämpa art. 5.3.

3.4 Forum för vissa tvister rörande fast egendom (art. 16.1 i konventionen)

I fallet *Klein och Klein*²⁹ hade två makar (K) med hemvist i Tyskland ingått ett som medlemskapsavtal (Mitgliedschaftsvertrag) rubricerat avtal med ett bolag (Rhodos) som hade sitt säte på Isle of Man. Genom avtalet blev makarna K, vilka angavs som förvärvare (Käufer), medlemmar i en klubb, något som var ett nödvändigt villkor för att förvärva en nyttjanderätt på tidsdelningsbasis (time-share) till en semesterbostad. Genom samma avtal förvärvade makarna K nyttjanderätt till en lägenhet i en hotellanläggning i Grekland under en vecka per år för en period av nästan 40 år. Det avtalade priset var 13300 D-Mark, varav 10153 D-Mark avsåg medlemskapsavgiften. Makarna K betalade först en handpenning och sedan det totala beloppet (utan att dra av handpenningen, en aspekt av målet som här förbigås).

Sedermera gjorde makarna K vid tysk domstol gällande att avtalet var ogiltigt och yrkade återbetalning av det erlagda beloppet. Rhodos gjorde kompetensinvändning under påstående att grekisk domstol enligt art. 16.1 a) i Brysselkonventionen var exklusivt behörig att pröva saken. Den frågan hänsköts till GD.

GD hänvisade först till sin från tidigare praxis välkända inställning att art. 16, såsom undantag från konventionens allmänna behörighetsregler, skall tolkas snävt samt att det huvudsakliga skälet för den där stadgade exklusiva behörigheten för fastighetslandets domstolar är att dessa domstolar har bäst förutsättningar att få god kännedom om de faktiska omständigheterna genom att göra kontroller, undersökningar och expertbedömningar på platsen och att tillämpa där gällande regler och bruk.³⁰ Speciellt i fråga om nyttjanderätt till fast egendom erinrade GD om vad som sägs i Jenard-rapporten om att art. 16.1 i synnerhet avser tvister om ersättning för skador som orsakats av hyresgästen.³¹

Det aktuella målet gällde emellertid inte någon sådan fråga. Vidare utgjorde avgiften för klubbmedlemskapet den största delen av det avtalade priset. Den del av priset som belöpte på förvärvet av nyttjanderätt till den fasta egendomen kunde uppskattas till ca 2000 D-Mark. Värdet av nyttjanderätten hade således en ekonomisk betydelse som var endast sekundär i förhållande till rätten att bli medlem i klubben. I det sammanhanget hänvisade GD till ett tidigare rättsfall där GD slagit fast att ett avtal som inte enbart avser nyttjanderätt till en fastighet på tidsdelningsbas utan också tillhandahållande av olika

²⁸ Se t.ex. målet 189/87, Kalfelis [1988] ECR 5565 (REG spec.utg., vol. IX s. 729), punkt 17.

²⁹ Mål C-73/04, Klein och Klein, REG 2005 s. I-8667.

³⁰ Se Pålsson 2002 s. 164–168 med hänvisningar.

³¹ Se Jenard-rapporten, OJ 1979 C 59/1, 35, samt från rättspraxis målet C-8/98, Dansommer, REG 2000 s. I-393, punkt 28.

tjänster som är av större värde än nyttjanderätten till fastigheten inte utgör ett avtal om hyra av fast egendom.³² Det avgörandet avsåg visserligen tolkningen, inte av konventionen utan av en bestämmelse i ett EG-direktiv, men mot bakgrund av sambandet mellan konventionen och gemenskapens rättsordning skulle avgörandet beaktas även vid tolkningen av konventionen.³³

Av dessa och vissa andra skäl som här kan förbigås blev GD:s slutsats att sambandet mellan det aktuella klubbmedlemskapsavtalet och den fasta egendom som kunde komma att nyttjas av makarna K inte var tillräckligt nära för att avtalet skulle kunna anses som ett avtal om nyttjanderätt i den mening som avses i art. 16.1 a) i konventionen.

Denna bestämmelse utgjorde således inte något hinder för den tyska domstolens behörighet. Däremot framgår det inte vilken grund som *positivt* åberopades till stöd för behörigheten. Då svaranden hade hemvist på Isle of Man, som ligger utanför konventionsområdet,³⁴ synes behörighetsfrågan enligt art. 4.I ha varit att bedöma enligt autonom tysk lag.

I fallet *CEZ*³⁵ förde Land Oberösterreich vid österrikisk domstol talan mot det tjeckiska energiföretaget CEZ. Käromålet gick ut på att CEZ, som drev ett kärnkraftverk beläget i Tjeckien nära gränsen till Österrike, skulle förpliktas upphöra med störningar som driften av kraftverket påstods åsamka viss jordbruksmark som var belägen i Österrike och tillhörde Land Oberösterreich. Till stöd för anspråket åberopade Land Oberösterreich vissa bestämmelser i den österrikiska civillagen. En av de frågor som kom upp i målet och den enda som GD fann sig behöva ta ställning till var huruvida, såsom hävdades av Land Oberösterreich, talan avsåg sakrätt i fast egendom och österrikisk domstol därför var (exklusivt) behörig enligt art. 16.1 a) i Brysselkonventionen.

Inledningsvis bör påpekas att Tjeckien inte var part i Brysselkonventionen och att svaranden följaktligen inte hade hemvist i en konventionsstat. Av art. 4.I i konventionen framgår dock att art. 16 skall tillämpas även mot en sådan svarande, givetvis under förutsättning att tvisten är av ett slag som anges i bestämmelsen. Det var därför relevant att ställa frågan huruvida den väckta talan avsåg sakrätt i fast egendom.

Av tidigare rättspraxis framgår att begreppet "sakrätt i fast egendom" skall tolkas autonomt.³⁶ Som GD vidare påpekade framgår det likaledes av fast rättspraxis att art. 16, och särskilt art. 16.1 a), inte skall ges en mera vidsträckt tolkning än dess ändamål kräver. GD hänvisa-

³² Se målet C-423/97, *Travel Vac*, REG 1999 s. I-2195, punkt 25.

³³ Jfr från tidigare rättspraxis målen C-398/92, *Mund & Fester* [1994] ECR I-467 (REG spec.utg., vol. XV s. I-37), punkt 12, och C-7/98, *Krombach*, REG 2000 s. I-1935, punkt 24.

³⁴ Jfr art. 299.6 c) i EG-fördraget.

³⁵ Mål C-343/04, *CEZ*, avgjort genom dom den 18 maj 2006, ännu ej refererat.

³⁶ Se målet C-115/88, *Reichert and Kockler* [1990] ECR I-27, punkt 8.

de också till de skäl som bär upp regeln om exklusiv behörighet för fastighetsforum, jfr ovan om fallet *Klein och Klein*.

Slutsatsen blev att en talan som går ut på att en person skall förpliktas att upphöra med störningar, eventuellt i förebyggande syfte, såsom i målet vid den nationella domstolen, inte innebär att någon sakrätt i fast egendom ifrågasätts. Grunden för en sådan talan är visserligen det intrång som skett i en sakrätt i fast egendom, men det är i sammanhanget av underordnad betydelse att den rättigheten avser fast egendom. Tvisten hade inte tett sig väsentligt annorlunda om de rättigheter som käranden söker skydda mot de påstådda störningarna hade varit av annan art, t.ex. rätten till kroppslig integritet eller till lös egendom.

En talan av det slag som fördes i målet omfattades således inte av art. 16.1 a) i konventionen. Det kan tilläggas att den österrikiska domstolen ej heller skulle kunna grunda behörighet t.ex. på art. 5.3 i konventionen, eftersom svaranden inte hade hemvist i en konventionsstat och art. 16 därför var den enda bestämmelsen i konventionen som kunde komma i fråga för tillämpning. I stället synes domstolen ha fått falla tillbaka på sin egen nationella lag, se art. 4.I.

En fråga om begreppet ”nyttjanderätt till fast egendom” aktualiserades i det svenska rättsfallet *NJA 2005 s. 100*. Där yrkade ett svenskt aktiebolag (CUJAB) vid Göteborgs tingsrätt att svaranden, en dansk medborgare (PL) med hemvist i Göteborg, skulle förpliktas att till CUJAB betala vissa belopp. Kravet grundades på ett avtal om rörelsearrende mellan CUJAB och PL. Enligt CUJAB hade PL inte erlagt avtalad arrendeavgift för en period av ett år, alternativt ersättning för det faktiska nyttjandet av rörelsen under samma period (för enkelhetens skull förbigås här ett av CUJAB framställt andrahandsyrkande, vilket synes vara av mindre intresse). Avtalet avsåg driften av en hotell- och restaurangrörelse. Denna rörelse var inrymd i en fastighet som var belägen i Val Thorens, Frankrike, och som tillhörde ett dotterbolag till CUJAB. Avtalet innefattade bland annat hyresrätten till rörelsens lokaler i fastigheten.

PL gjorde behörighetsinvändning under hänvisning till att talan avsåg nyttjanderätt till fast egendom belägen i Frankrike och att fransk domstol därför var exklusivt behörig enligt art. 16.1 a) i Brysselkonventionen. Invändningen underkändes emellertid i samtliga instanser.

HD redogjorde först för vad som förut har sagts om restriktiv tolkning av bestämmelserna i art. 16 i konventionen och om den bärande motiveringen för den exklusiva behörigheten för *forum rei sitae* i fall som hör under art. 16.1 a). Vidare gick HD in på GD:s avgöranden i fallen *Sanders*,³⁷ *Hacker*³⁸ och *Dansommer*.³⁹ Konklusionen blev att ett av-

³⁷ Mål 73/77, *Sanders* [1977] ECR 2383.

³⁸ Mål C-280/90, *Hacker* [1992] ECR I-1111.

³⁹ Mål C-8/98, *Dansommer*, REG 2000 s. I-393.

tal som innefattar upplåtelse av nyttjanderätt till fast egendom faller utanför tillämpningsområdet för art. 16.1 a), om avtalets huvudsakliga syfte är ett annat än att upplåta sådan nyttjanderätt. Frågan blev då huruvida uthyrningen av lokalerna i det aktuella fallet haft sådan betydelse att avtalets väsentliga syfte måste sägas ha varit att upplåta nyttjanderätt till fastigheten. I denna del uttalade HD bland annat att det ligger i sakens natur att lokalerna vid upplåtelse av en hotellrörelse är av stor betydelse. På närmare anförda skäl och vid en samlad bedömning fann HD likväl att det inte visats eller annars framgått att det aktuella avtalet haft ett annat huvudsakligt syfte än att upplåta driften av den befintliga hotellrörelsen som sådan. CUJAB:s talan kunde därför inte sägas avse nyttjanderätt till fast egendom i den mening som avses i art. 16.1 a) i konventionen. Slutligen följde det av huvudregeln i art. 2 att svensk domstol var behörig, eftersom svaranden hade hemvist här i landet.

4. Erkännande och verkställighet av utländska domar

I fallet *Scania Finance France*⁴⁰ hade ett franskt bolag (Scania) stämt ett tyskt bolag (Rockinger) vid fransk domstol med krav på betalning av ett belopp. I enlighet med fransk lag delgavs stämningen genom att överlämnas till den lokala franska åklagarmyndigheten ("remise au parquet").⁴¹ En tysk domstolstjänsteman fick i uppdrag att överlämna stämmningsansökan till Rockinger, som emellertid motsatte sig överlämnandet bland annat därför att ansökan inte hade översatts till tyska. Därefter sändes stämmningsansökan till Rockinger med post, men inte heller denna gång bifogades någon översättning.

Den franska domstolen förpliktade genom dom Rockinger, som inte hade gått i svaromål, att utge ett belopp till Scania. Vid verkställandet av denna dom i Tyskland uppkom och hänsköts till GD främst frågan huruvida hinder för erkännande förelåg enligt art. 27.2 i Brysselkonventionen jämförd med art. IV st. 1 i det till konventionen hörande protokollet. Enligt den förra bestämmelsen skall en dom inte erkännas, bland annat om den har meddelats mot en utebliven svarande som inte "på rätt sätt" har delgetts stämmningsansökan. I art. IV st. 1 i protokollet anges att domstolshandlingar som har upprättats i en konventionsstat och som skall delges någon i en annan konventionsstat skall översändas i enlighet med de konventioner som gäller mellan de berörda staterna.

I målet gjordes det från Scanias sida gällande att sistnämnda bestämmelse skall tolkas så att den syftar på samtliga delgivningssätt som föreskrivs i de berörda staternas nationella rätt, såvida användningen av dem inte är utesluten enligt tillämpliga konventioner.

⁴⁰ Mål C-522/03, *Scania Finance France*, REG 2005 s. I-8639.

⁴¹ Jfr Pålsson 2002 s. 210.

Denna tolkning godtogs emellertid inte av GD. På anförda skäl fann GD att art. IV st. 1 i protokollet uttömmande anger på vilket sätt delgivningen får ske (bortsett från vad som stadgas i det i målet ej aktuella andra stycket av bestämmelsen), dvs. att delgivningen måste ske i enlighet med bestämmelserna i de konventioner som gäller mellan de berörda staterna.

Mellan Frankrike och Tyskland gällde 1965 års Haagkonvention om delgivning i utlandet av handlingar i mål och ärenden av civil eller kommersiell natur.⁴² I det aktuella fallet stod det därmed klart att denna konvention skulle tillämpas, närmare bestämt dess art. 15, vilken anger de villkor under vilka en stämningsansökan kan anses ha på rätt sätt delgetts eller översänts till en svarande som har hemvist utomlands och som inte går i svaromål. Det ankom på den hänskjutande nationella domstolen att pröva om dessa villkor var uppfyllda.

Av intresse i sammanhanget är att användning av delgivningsformen *remise au parquet* enligt hittills rådande uppfattning inte i och för sig är oförenlig med Haagkonventionen. Huruvida bristen på översättning av stämningsansökan i förening med svarandens vägran att ta emot handlingen stred mot konventionen kan inte med säkerhet bedömas på grundval av de i referatet lämnade uppgifterna. Klarare synes däremot vara att nämnda omständigheter skulle medföra att delgivningen stod i strid med EG:s numera gällande delgivningsförordning.⁴³

I ett annat hänseende synes rättsläget i ett fall som *Scania Finance France* ha ändrats genom tillkomsten av Bryssel I-förordningen. Enligt art. 34.2) i den förordningen skall en dom inte erkännas, om svaranden inte har delgivits stämningsansökan ”på ett lämpligt sätt för att kunna förbereda sitt svaromål.” Det är således inte längre fråga om en abstrakt bedömning huruvida delgivningen har skett ”på rätt sätt” enligt tillämpliga regler utan huruvida den konkret varit ägnad att sätta svaranden i stånd att förbereda sitt försvar. I fall där stämningsansökan inte är åtföljd av en översättning till mottagarlandets språk synes en så formulerad fråga ofta kräva ett nekande svar, oavsett innehållet i tillämpliga delgivningsregler.

Slutligen kan det sättas i fråga om delgivning genom *remise au parquet* — vilken förekommer inte bara i Frankrike utan bland annat också i Belgien och Nederländerna — i fall där svaranden är bosatt i en annan medlemsstat inte innefattar en sådan dold diskriminering på grund av medborgarskap som är förbjuden enligt art. 12 i EGFördraget. Ett spörsmål härom hade ställts i det här kommenterade rättsfallet, men GD fann sig inte behöva ta ställning till det.

⁴² SÖ 1969:26, prop. 1969:32 s. 10.

⁴³ Rådets förordning (EG) nr 1348/2000 av den 29 maj 2000 om delgivning i medlemsstaterna av handlingar i mål och ärenden av civil eller kommersiell natur, EGT 2000 L 160/37. Se särskilt art. 8 i den förordningen, jfr från rättspraxis målet C-443/03, Leffler, REG 2005 s. I-9611.

I fallet *Verdoliva*⁴⁴ hade en domstol i Nederländerna genom treds-kodom förpliktat en i Italien bosatt person (V) att utge ett belopp till ett nederländskt bolag. En italiensk domstol förklarade denna dom verkställbar i Italien. V överklagade inte det beslutet, men i det häref-ter följande förfarandet för verkställighet av domen hävdade V att verkställighetsförklaringen inte hade delgetts honom, såsom förut-sätts i art. 36 i Brysselkonventionen. Den italienska Corte suprema di cassazione ställde några frågor till GD, bland annat huruvida gälde-närens faktiska kännedom om verkställighetsförklaringen (det synes i målet ha varit ostridigt att V haft sådan kännedom) kunde ersätta kra-vet på delgivning enligt art. 36 och medföra att den där angivna fristen för överklagande börjar löpa.

GD konstaterade inledningsvis att de ställda frågorna inte kunde besvaras enbart utifrån ordalydelsen av art. 36, vilken inte innehåller vare sig någon definition av begreppet delgivning eller någon preci-sering av hur en giltig delgivning skall gå till (bortsett från fall där gälldenären har hemvist i en annan konventionsstat än den där verk-ställighetsförklaringen meddelades). Art. 36 måste i stället tolkas mot bakgrund av konventionens systematik och ändamål.

Härvid erinrade GD om art. 27.2 och art. 34.II, vilka innebär att en dom inte får erkännas eller verkställas i en annan konventionsstat om stämningensansökan inte har delgetts en utebliven svarande på rätt sätt och i så god tid att han har kunnat förbereda sitt svaromål. Vid tolk-ningen av art. 27.2 har GD slagit fast att en dom som meddelats mot en utebliven svarande inte får erkännas om stämningensansökan inte har delgetts svaranden på rätt sätt, även om denne senare har fått kännedom om domen och inte gjort bruk av sin rätt att söka ändring.⁴⁵ Vidare framhöll GD att kravet på delgivning av en verkställighetsför-klaring fyller dels en funktion som skydd för gälldenärens rätt till för-svar, dels en bevisfunktion som gör det möjligt att exakt beräkna den frist för överklagande av förklaringen som föreskrivs i art. 36. Dessut-om menade GD att detta krav på delgivning skulle riskera att urhol-kas, om gälldenärens kännedom om verkställighetsförklaringen an-sågs tillräcklig för att uppfylla kravet. Sökanden skulle nämligen kunna frestas att inte använda sig av de föreskrivna sätten för regelrätt delgivning.⁴⁶

Slutsatsen blev att art. 36 skall tolkas så att det krävs en formell del-givning av verkställighetsförklaringen i enlighet med verkställighets-landets lag. Den omständigheten att gälldenären, i fall där delgivning inte har skett eller har skett på ett felaktigt sätt, likväl har kännedom om förklaringen är inte tillräcklig för att fristen i art. 36 skall börja löpa.

⁴⁴ Mål C-3/05, *Verdoliva*, REG 2006 s. I-1579.

⁴⁵ Se särskilt målet C-305/88, *Lancray* [1990] ECR I-2725, punkt 23. Jfr Pålsson 2002 s. 246.

⁴⁶ Ett liknande resonemang återfinns i fallet *Lancray*, ovan not 45, punkt 20.

För V:s del innebar avgörandet tydligen att han fortfarande hade möjlighet att överklaga verkställighetsförklaringen, om förklaringen inte hade delgetts honom på rätt sätt enligt italiensk lag.

I det svenska rättsfallet *NJA 2005 s. 642* hade ett svenskt bolag (Telia Sonera) genom en i England meddelade skiljedom förpliktats utge ett belopp till ett engelskt bolag (Hilcourt). Genom beslut av den engelska High Court of Justice förklarades skiljedomen verkställbar (i England) på samma sätt som en domstols dom.⁴⁷ På ansökan av Hilcourt förklarade Svea hovrätt med stöd av Bryssel I-förordningen den engelska domstolens avgörande verkställbart i Sverige. Det beslutet vann laga kraft.

Härefter klagade Telia Sonera i HD över domvilla och yrkade med hänvisning till 59 kap. 1 § 1 st. 1 RB att HD skulle undanröja hovrättens beslut. Grunden för yrkandet var att den engelska domstolens avgörande avsåg ett skiljeförfarande, något som faller utanför Bryssel I-förordningens tillämpningsområde, se art. 1.2 d) i förordningen. Svea hovrätt hade därför inte varit behörig att ta upp Hilcourts ansökan till prövning och hade bort avisa densamma.

HD uttalade emellertid att det enligt art. 39.1 och bilaga II till Bryssel I-förordningen ankom på Svea hovrätt att pröva om det fanns förutsättningar för att bifalla Hilcourts ansökan. Frågan om sådana förutsättningar förelåg utgjorde inte något spörsmål om rättegångshinder utan rörde själva saken. Då något rättegångshinder på grund av hovrättens bristande behörighet således inte förelegat, lämnades Telia Soneras talan utan bifall.

Mot HD:s beslut finns ingenting att invända. Något annat är att Telia Sonera torde ha haft rätt i sak: det engelska domstolsavgörandet avsåg ett skiljeförfarande, som enligt art. 1.2 d) föll utanför Bryssel I-förordningens tillämpningsområde. Svea hovrätt hade därför inte bort bifalla Hilcourts ansökan. Det korrekta förfarandet synes i stället ha varit att Hilcourt sökte få den engelska *skiljedomen* förklarad verkställbar i Sverige och att Svea hovrätt med stöd av 56 § lagen (1999:116) om skiljeförfarande fick pröva om förutsättningarna här för var uppfyllda.⁴⁸

Ännu ett svenskt fall är *NJA 2006 s. 3*. Där ansökte BL om förklaring att en av spansk domstol meddelad dom angående rättegångskostnader i en tvist mellan BL och LM (jämte en annan person) var verkställbar i Sverige. LM invände bland annat att den åberopade domen enligt spansk lag innebar en förpliktelse för honom att betala rättegångskostnaderna till den spanska domstolen och inte till BL. Denne hade därför inte någon rättslig grund för sin ansökan.

Med hänsyn till den tidpunkt då den spanska domen meddelats skulle frågan om verkställighetsprövning avgöras enligt Luganokon-

⁴⁷ Enligt engelsk rätt är domstols godkännande ett nödvändigt villkor för verkställighet av en (inländsk) skiljedom. Se Pålsson i SvJT 1994 s. 1, 15.

⁴⁸ Om hithörande spörsmål se Pålsson (ovan not 47) s. 15–16.

ventionen. I för målet relevanta hänseenden skiljer sig denna konvention inte från vare sig Brysselkonventionen eller Bryssel I-förordningen.

Oavsett KM:s invändningar beslöt Svea hovrätt, såväl i första som i andra instans, på anförda skäl att bifalla BL:s ansökan, såvitt den spanska domen avsåg förpliktande för LM. Beslutet undanröjdes emellertid av HD.

I sin motivering framhöll HD att endast den som är berättigad till den prestation som verkställigheten avser är berättigad att ansöka om verkställighetsförklaring. Av de åberopade handlingarna framgick inte till vem betalning skulle ske. Parterna hade delade meningar om vad spansk rätt innebar på denna punkt. Den utredning som förebrogts härom var otillräcklig. För att avgöra om BL var berättigad till rättegångskostnadsersättningen och därmed behörig att söka verkställighetsförklaring krävdes ytterligare utredning om innehållet i spansk rätt, vilken BL skulle beredas tillfälle att komma in med. Detta borde ske i hovrätten, varför målet återförvisades dit.

Citerade rättsfall

Anm. Hänvisningarna i den högra spalten avser avsnitt i uppsatsen.

a) Från GD

22/70	Commission v. Council	2.1
73/77	Sanders	3.4
38/81	Effer	3.1, 3.3
145/86	Hoffmann	3.2
189/87	Kalfelis	3.2, 3.3
C-115/88	Reichert and Kockler	3.4
C-305/88	Lancray	4
C-280/90	Hacker	3.4
C-26/91	Handte	3.3
C-398/92	Mund & Fester	3.4
C-406/92	Tatry	3.2
C-68/93	Shevill	3.1
C-51/97	Réunion européenne	3.2, 3.3
C-126/97	Eco Swiss	2.2
C-423/97	Travel Vac	3.4
C-7/98	Krombach	3.4
C-8/98	Dansommer	3.4
C-96/00	Gabriel	3.3
C-334/00	Tacconi	3.3
C-453/00	Kühner & Heitz	2.2
C-224/01	Köbler	2.2
C-464/01	Gruber	3.3

C-27/02	Engler	3.1, 3.3
C-168/02	Kronhofer	3.3
C-265/02	Frahuil	3.3
C-444/03	Leffler	4
C-522/03	Scania Finance France	4
C-73/04	Klein och Klein	3.4
C-234/04	Kapferer	2.2
C-343/04	CEZ	3.4
C-3/05	Verdoliva	4
Yttrande 1/03	Rådet	2.1

b) Från svenska domstolar

AD 1995 nr 120	3.1
ND 1994 s. 22	3.1
NJA 2001 s. 386	3.2
NJA 2005 s. 100	3.4
NJA 2005 s. 586	3.1
NJA 2005 s. 642	4
NJA 2005 s. 652	3.2
NJA 2006 s. 3	4
RH 1997:96	3.1
RH 2001:81	3.2